

van igaza, de hozzáfűzhetjük, hogy – igaz egy évvel később – de hasonlóképp bírálható Svetozar Toza Marković újvidéki és Žarko Zrenjanin planđištei végzete.

Összegezve: a Forum Könyvkiadó Balogh István könyvével átfogó, tudó-

mányos igazságra törekvő tömör és értékes tanulmányt ad az olvasó kezébe, amely egy kiemelkedő forradalmárról szól, de egyben átfogó korrajz is a munkásmozgalom történelméből.

REHÁK László

MILAN D. VOJNOVIĆ: A MODERN KAPITALIZMUS

Milan D. Vojnović: Savremeni kapitalizam. Biblioteka Izazov, IIC SSO Srbije, Beograd, 1986

A könyv szerzője ismert és elismert szakembere a Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézetnek, húsz esztendeje foglalkozik a kapitalizmus tanulmányozásával, és ez ideig hat könyvben foglalta össze megfigyeléseit a modern kapitalizmus jellegzetességeiről és irányzatairól. Külön figyelmet fordított a transznacionális korporációk természetére és lényegére, utolsó előtti könyve pedig az amerikai kapitalizmusról szól (Američki kapitalizam, NIO Poslovna politika i Institut za međunarodnu politiku i privreda, Beograd, 1984).

A szóban forgó mű a szerző hosszú éveken át folytatott beható elméleti és tapasztalati vizsgálatainak összefoglalója a modern kapitalizmus jelenségéről, amelynek alapján a hazai és külföldi (marxista) kritika méltán sorolja a könyv szerzőjét a témakör legjobb ismerői közé.

A könyv tartalmára beszédesen utalnak a fejezetcímek: *A tőkés expanzió mozgató erői, A konkurrencia dinamikája és a tőke nemzetközi centralizációja, A kapitalizmus világméretű expanziója, A kapitalizmus és a „perifériák”, Az USA – a modern kapitalizmus egyeduralkodója, Technológiai előretörés a kapitalizmusban, és végül: Zárószó a kapitalizmus offenzív stratégiájának főbb elemeiről.*

Bevezetőjében a szerző arra figyelmezteti az olvasót, hogy könyvében a marxista elemzés módszerével szándékozik a modern kapitalizmus helyzetét bemutatni, jellegéről és fejlődési irányairól képet adni, elkerülve a kapitalizmus

és a szocializmus klasszikusnak, de gyakran problematikusnak is mondható összehasonlító módszerét.

Az egész könyvön végigvonul a tőkés termelési viszony alapvető ellentmondásainak vizsgálata. A tőke lényege ugyanis magában foglalja az állandó növelés ösztönét, az egyre nagyobb profitra való törekvést, aminek elmaradhatatlan velejárója egyfelől a folytonos kockázat és a piacgazdálkodás bizonytalansága, másfelől pedig a vetélytársak szüntelen versengése.

Munkájának első részében a szerző a kapitalizmus mai fejlődési folyamatait vizsgálja működésének immanens törvényszerűségei, a tőke akkumulációjának és az általános profitráta csökkenő tendenciájának törvényei alapján. A szerző kifejti elméletét a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról, azokról a folyamatokról, amelyek a XX. sz. elején váltak egyre erőteljesebbé, áttekinti a társadalmasítás irányzatait a fejlett állammonopolista kapitalizmusban, majd ennek hatalmi erőzőjét a második világháború utáni időszakban és a mai modern kapitalizmus kialakulását. A tőke koncentrációjának és centralizációjának marxi tételeiből kiindulva, amelyek a tőkének mint fő termelési viszonynak az elemzéséből fakadnak, Marxnak arra az álláspontjára hívja fel a figyelmet, miszerint a tőkefelhalmozás és az általa kiváltott tőkekoncentráció valójában anyagi alapját képezi a termelőerők növekedésének, a termelési folyamatok szüntelen forra-

dalmasításának. Elvitathatatlan tehát, hogy az akkumuláció törvényének eddigi gyakorlati megnyilvánulása, s az általa kiváltott gazdasági koncentráció növekedése alapján a kapitalizmus állandóan serkenti a technikai-technológiai előrehaladást, a termelőerők fejlődését. A munka termelékenységének növekedése által viszont relatív értelemben állandóan csökken a tőke változó része, csökken az élő munka meg nem fizetett része a tőke teljes értékéhez viszonyítva. Ilyenformán a tőkefelhalmozás törvénye egyúttal magában hordozza a kapitalizmus alapvető ellentmondását is, a profitráta csökkenő tendenciájának törvényszerűségét. A társadalom fejlett termelőeri, az állandó technikai-technológiai előrehaladás és tökéletesedés, a tőke szerves összetételének növekedése, és az elméletekből és gyakorlatból ismert egyéb hasonló tényezők a profitráta jelentékeny visszaeséséhez vezetnének, ha a mai időkben ugyanakkor nem mozgósítanák állandóan azokat az ellentétes hatású tényezőket, amelyek a profitráta csökkenésének törvényszerűségét csupán tendenciává teszik.

Ilyen szempontból nagyon szemléletesek azok az események a fejlett tőkés országokban, amelyek különösen az utóbbi 15 évben a válságállapotokat és a visszaszorításukra tett erőfeszítéseket jelzik. Válság idején a nagyobb tőkés országokban a tőke állandó átalakuláson megy át, hogy letörje a kapitalizmus meglevő ellentmondásait, s arra törekszik, hogy a termelőerők fejlődését összeegyeztesse a tőkés társadalmi viszonyokkal. Habár korunk különböző időszakában a tőkefelhalmozás és a hiperakkumuláció feltételei a fejlett tőkés viszonyokkal rendelkező országokban állandó változásoknak vannak kitéve, azt a tulajdonságukat mindig megőrzik, mely szerint a tőkefelhalmozás általános törvénye mindenkor létrehozhatja a „munkaerő tartalékseregét”, méghozzá nemcsak az adott országon belül, hanem annak határain kívül is, ezáltal döntő módon befolyásolva az erőviszonyok, a

munka és a tőke közötti viszonyok alakulását.

A szerző kiemeli, noha ezen a téren is elhatárolja magát a kapitalizmus és a szocializmus párhuzamba állításától, hogy a fejlett tőkés országok ez ideig sokkal hatékonyabbak voltak a technikai újításban és a gazdasági problémák megoldásában. A fejlett tőkés országok komplex módon tekintették át jövőjüket, s azokra a tevékenységi területekre, ágazatokra összpontosították figyelmüket, amelyek kizárólag a tudáson, a legújabb tudományos, technikai és technológiai vívmányokon alapulnak, kiemelve a legkorszerűbb technika és technológia alkalmazásának kétségtelenül óriási előnyeit. Mindannyian tudjuk, hogy a munka termelékenysége ma 90 százalékban a tudománytól és a tudásszinttől függ.

A technológia mindig is jelentős szerepet töltött be a társadalmi fejlődésben, noha autonóm erőt sohasem képviselt. Mindenkor az emberi munka eredménye és az ember fegyvere volt. Ennélfogva a technológia önmagában nem jó és nem rossz. Értéke kizárólag attól a módtól függ, ahogyan használják. Mégis elmondhatjuk, hogy az utóbbi két évszázadban a technológiának döntő hatása volt a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésre, nemzeti és nemzetközi síkon egyaránt.

A harmadik technológiai forradalom megjelenése számos dilemmát vetett fel mindenekelőtt a lehetséges implikációk tekintetében, amelyek a pesszimista fenntartásoktól, a tagadó hozzáállástól a technológiai és a társadalmi fejlődés konvergenciájának optimista megítéléséig terjednek.

A szerző megfigyelésének tárgya e tekintetben természetesen az „Első világ” ipari országai, hiszen a legújabb és legvitálisabb technológia ezekben az országokban koncentrálódik, ahol óriási eszközöket fektetnek be a kutatásba és fejlesztésbe, és alkalmazásának előnyeit is elsősorban ezek az országok élvezik, de külön foglalkozik ilyen szempontból a

„Harmadik világ” országainak helyzetével és sorsával is.

Annak idején már Marx is felhívta a figyelmet, hogy „az emberek nem azt fogják csinálni, amit a gépek is elvégezhetnek”. Ma is óriási összegeket fektetnek be az alap kutatásokba, hiszen a korszerű termelés hatékonysága egyes becslések szerint 75 százalékban a tudományos kutatómunka eredményeitől függ, s ma ez a legfőbb ütőkártya a piaci vetélytársak kezében, de az egyes országok helyzetét is jól mutatja a világ-gazdaságban. Az USA már a XX. század negyvenes éveitől kezdve előnyben van úgyszólván mindenfajta technológiában. A nemzetközi technológiai versengésben azonban az utóbbi 10–15 évben egyre eredményesebben kapcsolódnak be más fejlett tőkés országok is, mindenképp Japán, valamint a világkapitalizmus szerelvényének harmadik „mozdonya”, az NSZK. Ilyen körülmények között Nyugat-Európa többi országában egyre aggasztóbbnak ítélik meg a technológiai lemaradást, és lázasan kutatják az okokat, miért nem tudnak lépést tartani az informatikai technológia alkalmazásában és fejlesztésében. Ez a lemaradás természetesen nem egyenletes minden szektorban és országban, de az előállt jelenlegi válságot mégis minden nyugat-európai országban a termelés megtorpanása és a munkanélküliség növekedése kíséri. Amíg ezek az országok a 60-as és 70-es években magas fokú gazdasági prosperitást értek el, jórészt a Dél-Európából származó olcsó munkaerőnek köszönhetően, addig az USA és Japán – a legfőbb és legagresszívabb vetélytársaik – a technológiai versengésben hatalmas pénzüsségeket fektettek be, a tudományos kutatómunkában pedig óriási erőfeszítéseket fejtettek ki az új technológiák kifejlesztése érdekében, s előnyre tettek szert. Épp ezért az utóbbi időben a fejlett nyugat-európai országok külön fejlesztési stratégiát dolgoztak ki annak érdekében, hogy pótolják a lemaradást, s hogy a technológiai fejlődésben, a jövőbeni technológiai és gazdasági előre-

haladásra nézve vitális jelentőségű újításokban minél előbb elérjék az USA által diktált tempót.

Helyzetelemzésében a szerző azonban nemcsak a konkurrenca mozzanataira mutat rá a gazdasági és a technológiai előrehaladásban, továbbá a haditechnika fejlődésében stb., hanem egyúttal felfedi azokat a szoros kapcsolatokat is, amelyek nemzetközi síkon összefűzik ezeket a magasban fejlett ipari országokat. Főként az amerikai politikának a világgazdaság integrálására irányuló kiemelt célkitűzését elemzi szerzőgazdónak, melynek célja, hogy világviszonylatban még inkább kiterjessze és elmélyítse a tőkés viszonyokat.

Ilyen szempontból különösen nagy figyelmet érdemelnek a transznacionális társulások, amelyek úgyszólván világszerte teljes hatalommal rendelkeznek a fejlődés meghatározásában, s a mai feltételek között lehetővé teszik a kapitalizmus expanzióját, különösen a „Harmadik világ” országainak vonatkozásában. Ennek a transznacionális tőkének a csúciszerve maga az USA.

Már a 60-as években, de különösen a 70-es évek válságának megjelenésekor a kapitalizmus a tőke átszerveződésében, nemzetközi méretű szervezetté váló kiterjesztésében találta meg fennmaradásának útját. Talójában a 60-as években kezdődött el a termelés egyes részlegeinek átköltöztetése a fejletlen országokba, ahol a tőke értékesülésének kedvezőbbek a feltételei, illetve ahol nagyobbak a lehetőségek az értéktöbblet kivonására abból a célból, hogy meggátolják a profitráta csökkenő tendenciájának érvényesülését.

A szerző leírja a transznacionális társulások működésének céljait és eredményeit, kiemeli, hogy bár nagy szerepük van a válság megteremtésében, ők maguk ellenállóak azzal szemben, mert a magas technikai-technológiai összetételű, legrugalmasabb gazdasági ágazatok felé orientálódnak, és fokozzák fejlesztési-kutatási erőfeszítéseiket.

A tanulmánynak külön erénye, hogy

részletes elemzés alá veszi a transznacionális társulások működésének hatását a „perifériák” fejlődésére nézve. Ez a folyamat egyfelől lehetővé teszi, hogy a fejlődő országok is bekapcsolódjanak a termelés nemzetközi folyamataiba, de ugyanakkor elősegíti ezekben az országokban a függőségi viszony újratermelődését a nagy nemzetközi tőkével és a „központi” gazdaságokkal szemben (mindenekelőtt azért, hogy ezek megtartsák monopóliumukat a legfontosabb technológiák és információk felett, továbbá a tőke és a katonai erőfölény útján, valamint az érintett országok külső eladósodása révén, ami mind egyaránt korlátozó, bár nem egyedülálló tényezője saját önálló fejlődésüknek).

Így a tudomány és a technika nagyobb mértékű alkalmazásának köszönhetően pl. Brazília, Mexikó, Szingapur, Dél-Afrika, Malaysia többé már nem tartozik a fejletlen országok közé. Sikeres tőkés fejlődést ért el a „Harmadik világ” országai közül Dél-Korea is (ahol a gazdasági növekedés üteme 1987 első felében elérte a 15,3%-ot). Habár függ a külföldi tőkéktől és technológiától, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást Dél-Korea mégis a maga javára fordította.

A fejlődő országok tehát bizonyos mértékben az iparosodás útjára léptek, lényegében mégis az egyenlőtlenségi viszonyokat konzerválják, amelyek már korábban kialakultak az elsődleges termelésre és a végtermékek előállítására való megosztással. Ez a jövőben még inkább elkülönítheti egymástól a magas technológiai fejlettségű és a perifériára kényszerített országokat.

Nyilvánvaló és egyben lesújtó tény, hogy a transznacionális társulások révén a kapitalizmus ma újabbnál újabb területeket hódít meg magának, és az iparosodó fejlődő országokat sorra a tőkés fejlődés irányába sodorja.

A szerző ismételen Marx vizsgálataira és megállapításaira hivatkozik, amelyek szerint a kapitalizmus szüntelenül a maga immanens határainak áttörésére

törekszik („a tőkés termelés tényleges határa maga a tőke – Marx), és rámutat ennek az irányzatnak mai időszerűségére. Azok az ellentmondások tehát, amelyek elkerülhetetlen velejárói a tőkés fejlődésnek, szükségszerűen a termelési mód megváltoztatásához vezetnek.

Ebből kifolyólag különösen érdekes a könyvnek az a fejezete, amely a posztindusztriális társadalom koncepciójával foglalkozik. A szerző mindenekelőtt a „posztindusztriális” társadalom fogalmának különféle meghatározásaira hívja fel a figyelmet (ezt az elnevezést D. Bell vezette be, míg A. Toffler pl. „szuperindusztriális” társadalomról, G. Lichtheim „posztburzsoá” társadalomról, R. Dahrendorf „posztkapitalista” társadalomról, Z. Brzezinsky „technotronicus” társadalomról, A. Touraine pedig „programozott” társadalomról beszél), általánosítva mindazt, ami közös bennük, hogy „nagy figyelmet összpontosítanak a szolgáltatások expanziójára, ami egyes arányban van az anyagi javakat termelő hagyományos gyáripár visszaesésével, s növekvő jelentőséget tulajdonítanak a technológiai-tudományos szektornak, központi helyet biztosítva az új típusú kommunikációs rendszereknek” (213. o.).

A szerző kifejti azt a nézetét, mely szerint „a tőke profittal való értékesülése is mozgó ereje marad a gazdasági életnek a posztindusztriális társadalomban” (213. o.). Számos adattal szemlélteti az újabb folyamatokat a legfejlettebb országokban, elsősorban az USA-ban, az NSZK-ban, Japánban, Nagy-Britanniában, ahol már igen messzire jutottak az újfajta technológiák alkalmazásában, és még messzehatóbb változásokat helyeztek kilátásba.

A szerző ugyanakkor bírálóan viszonyul számos nyugati, jövőkutatással foglalkozó szerző álláspontjához, rámutatva, hogy ezekben az előrejelzésekben a pozitív törekvések hangsúlyozása mellett „nagyon sok kritikátlan, sőt euforikus túlzás is előfordul”. (214. o.)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szóban

forgó elemzés sokoldalú áttekintést ad az új technológiák pozitív és negatív előjelű következményeiről az egész gazdaságra nézve, amit csupán azzal az optimista meggyőződésünkkel egészíthetünk ki (abban a reményben, hogy nem bizonyul egyúttal utópikusnak is), hogy ezek az új technológiák talán hozzájá-

rulhatnak egy igazságosabb gazdasági világrend kialakulásához is. Végtére az ember a múltban is úgy fogadott minden új technológiát mint hatékony eszközt a lehetséges és elvárt alapvető változásoknak.

Danica DRAKULIĆ

A MAI KAPITALIZMUS JUGOSZLÁV SZEMMEL

Vladan Jovašević: Savremeni kapitalizam.
Naučna knjiga, Beograd, 1987

A kapitalizmus a marxista elemzések központi témája és leggyakoribb tárgya. Ez érthető, hisz a marxizmus a kapitalizmus elemzéséből nőtt ki, és Marx a kapitalizmus mechanizmusának feltárásával adta örökérvényű hozzájárulását a tudományhoz, amelyet még azok is kénytelenek elismerni, és azóta is fölülmúlhatatlannak nyilvánítani, akik különben szembefordulnak Marx más lényeges vívmányaival, köztük a fenti elemzésből levont következtetéseivel. Azóta azonban a marxisták minden új nemzedékének újból és újból meg kellett birkóznia a kapitalizmus problematikájával. Ezt diktálták az osztályharc gyakorlati szükségletei, ezt sürgették a kapitalizmusban lejátszódó változások. Nem is szólva arról, hogy ez volt az a terület, ahol a marxizmus a legközvetlenebb versenyben állott minden más iránnyal. A marxistáknak nemcsak lépést kellett tartaniuk a kapitalizmus legújabb jelenségeit elemző más beállítottságú közgazdászokkal (és nem csak a közgazdaságtan közvetlen művelőivel), hanem be kellett bizonyítaniuk azt is, hogy gazdagítják a kapitalizmus hozzáértő kutatását. A két tömb közötti vetélkedés azt diktálta, hogy az „állami marxisták” egész nemzedékei foglalkozzanak ezzel a problematikával, és bármennyire el is vetjük ennek a hivatalos „marxizmusnak” a leegyszerűsítéseit, propagandisztikus magyarázatait és sablonjait, könnyelműség lenne azt állítani, hogy ennyi okos ember ily sok munkájának semmi hozadéka sem volt.

Ennek a vizsgálódásnak egyfajta összegezését adja Vladan Jovašević *A mai kapitalizmus* című könyve. Előszava sokat ígér: „Ebben a helyzetben, okvetlenül szükség van arra, hogy a társadalomtudományok kutatói feltárják és meghatározzák a világ társadalmi-gazdasági fejlődésének mozgatóerőit és irányvonalait, hogy a haladó társadalmi erők felfoghassák annak tartalmát, és befolyásolhassák folyamatait”. Ezt az ígéretet azonban csak részben váltja be. Elsősorban azért, mert kétszeresen is páholyból tekint a mai kapitalizmusra, amely csak a különféle kiadványok olvasása közben jelenik meg előtte. Egyrészt azt hiszi, hogy ez számunkra külső probléma, nem érzi át az ember és a tudós egész szenvedélyével, hogy jelenlegi válságos napjainkban mennyi ebben az elemzésben „a lenni vagy nem lenni” a jugoszláv társadalom és a kommunisták számára egyaránt. Másrészt, bizonyos fokig tankönyvnek szánta ezt a művet, okvetlenül fontosabb helyet kap tehát benne az, amit megtanulásra szánt, ami leszűrt, viktáktól és kételyektől mentes, mint az, ami termékeny gondolatfolyamokat szülhet a további munkához. Így azután ennek a könyvnek az erényei és korlátai egyformán szembeötlőek.

Erényei között kell említenünk ahogyan ismerteti, következtetéseibe átmeneti és általában felhasználja a marxisták korábbi elemzéseit, elsősorban Marx, Lenin és Hilferding eredményeit, a többieket legtöbbször csak megemlíti (itt róható azon-